

Tussen Rijn en Lek 1992 3 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9970>

75 oct 6965
L

Geofysisch onderzoek op het terrein van het voormalige kasteel Schalkwijk

Stichting RAAP*

Ter gelegenheid van de open monumentendag 1991 bracht de Stichting RAAP een 'Nieuwsbrief Special' uit over nieuwe onderzoekstechnieken op archeologisch terrein. Een gedeelte wordt hieruit overgenomen. Dit betreft het weerstandsonderzoek uitgevoerd op het terrein van het voormalige kasteel Schalkwijk (topografische kaart: coördinaten 141.5 - 444.4).

Het geofysisch onderzoek.

De beste manier om het archeologische bodemarchief te beschermen is door het in de grond te laten zitten. Als een archeologische vindplaats verstoord of vernietigd dreigt te worden door bijvoorbeeld de aanleg van wegen of de bouw van nieuwe stadswijken, kan besloten worden tot een opgraving. Deze op hun beurt hebben ook een vernietigend effect op de vindplaats en zijn daarnaast duur en arbeidsintensief. Als het echter noodzakelijk is om informatie te verkrijgen over de ligging, grootte of structuur van een archeologische vindplaats wordt er steeds meer gebruik gemaakt van geofysische methoden.

Geofysisch onderzoek is een nogal ruim begrip waaronder verschillende onderzoekstechnieken vallen, zoals weerstandsonderzoek, magnetometrie en grondradar. De geofysische methoden die RAAP hanteert zijn het weerstands- en magnetometeronderzoek¹.

---

*. De stichting RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project) is een opgericht vanuit het Instituut voor Pré- en Protohistorische archeologie Albert Egges van Giffen (IPP) van de Universiteit van Amsterdam.

adres: Plantage Muidengracht 14,
1018 TV Amsterdam,
Postbus 1347,
1000 BH Amsterdam,
tel. 020-5255834 & 020-5255835.

1. Het magnetometrisch onderzoek - een techniek om lokale magnetische variaties op te sporen en in kaart te brengen - is niet toegepast op het kasteelterrein in Schalkwijk. We laten dat hier buiten beschouwing.

Technische informatie weerstandsonderzoek

Met behulp van weerstandsonderzoek kan in een relatief kort tijdsbestek een schat aan informatie over de onder de grond liggende archeologische resten (patronen) worden verkregen. Dit levert een belangrijke bijdrage aan de inventarisatie van archeologische monumenten. Bovendien kan een opgraving zo vermeden worden of, als er geen ander alternatief is, kan die opgraving efficiënt worden uitgevoerd omdat de precieze ligging van de vindplaats dan immers bekend is.

Het weerstandsonderzoek houdt in dat de weerstand van de grond om elektriciteit te geleiden, wordt gemeten. Dit onderzoek wordt uitgevoerd met behulp van een weerstandsmeter met ingebouwde datalogger (waarin de gegevens, 'data', worden opgeslagen). Eerst wordt een regelmatig rechthoekig meetstelsel uitgezet, waarbij met behulp van meetlinten het te onderzoeken terrein in vakken verdeeld wordt (zogenaamde 'grids'). Vervolgens worden vier elektroden de grond ingedrukt. Twee elektroden staan gedurende de meting van een grid vast op één plaats op minimaal 15 m afstand van het te meten terreingedeelte en op een onderlinge afstand van ca 20 m. De twee andere elektroden zijn mobiel gemaakt door ze op een houten rek te monteren. Dit rek wordt vervolgens op regelmatige afstanden binnen het grid (bijvoorbeeld om de meter) in de grond gestoken. Deze mobiele elektroden bepalen de waarde van de meting. Tussen de twee vaste elektroden wordt een spanningsverschil opgewekt en met de twee

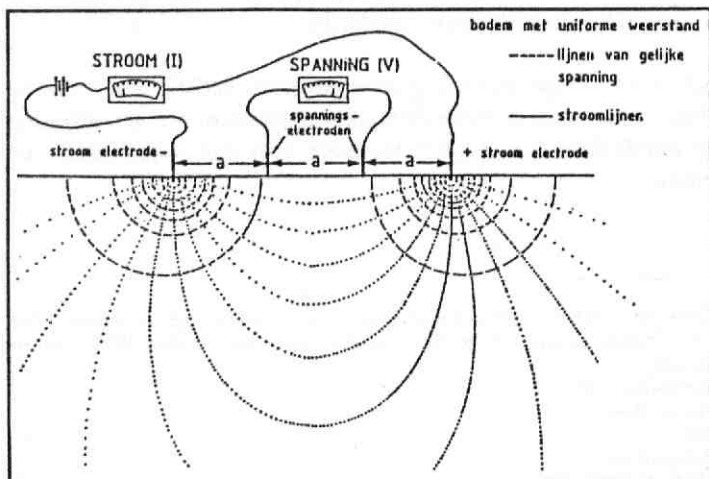

Fig. 1: vier-elektroden opstelling en de stroomlijnen voor het bepalen van de elektrische weerstand in een uniforme bodem. (uit: Weymouth, 1986)

mobiele elektroden wordt de stroomsterkte door de bodem gemeten waaruit de weerstand berekend wordt (fig. 1). De weerstandsmeter kan de bodemweerstand tussen ca 0,5 en 1 m diepte meten, afhankelijk van de onderlinge afstand tussen de mobiele elektroden.

Verschillen in elektrische weerstand ontstaan voornamelijk door vochtverschillen. Omdat water goed geleidt zal bijvoorbeeld vochtige klei een lagere weerstand hebben dan droog zand. Organische stof, die het bodemvocht goed vasthoudt, zal voor een lagere weerstand zorgen. Voor de archeologie is het van belang dat verschillen in elektrische weerstand kunnen worden veroorzaakt door bijvoorbeeld stenen muren, muurresten of huisplaatsen (hoge weerstand) en opgevlude sloten of afvalkuilen (lage weerstand). Lineaire (lijnvormige) structuren, gevormd door bijvoorbeeld muren, sloten en dergelijke zijn meestal gemakkelijker te herkennen dan willekeurig verspreide kuilen.

Een opgebrachte laag of een sterk verrommelde bovengrond kan het weerstandspatroon sterk verstoren.

De datalogger kan maximaal 16000 metingen opslaan, waarna deze overgezonden moeten worden naar een (draagbare) computer. Zo kunnen grote hoeveelheden gegevens in korte tijd worden verzameld, die vervolgens met behulp van een computer kunnen worden bewerkt tot bruikbare informatie.

Weergave

De resultaten kunnen onder andere zichtbaar gemaakt worden door middel van grijswaarden. Op een zogenaamd Dot-density kaartje wordt iedere meting voorgesteld als een vierkantje van een bepaalde grootte (afhankelijk van de schaal) dat gevuld wordt met een aantal zwarte puntjes. Het aantal puntjes is afhankelijk van de waarde van de meting op die plaats: hoe hoger de waarde, des te meer puntjes. Dit levert een kaartbeeld op dat hoge weerstandswaarden als donkere plekken en lage weerstandswaarden als lichte plekken afbeeldt. Zoals hierboven al vermeld, worden hoge weerstandswaarden (donkere plekken) meestal veroorzaakt door muurresten, terwijl lage weerstandswaarden (lichte plekken) oude slootpatronen of grachten kunnen voorstellen.

RAAP beschikt tevens over de mogelijkheid kleurenplaatjes van de metingen te maken, waarbij de metingen op een bepaalde plaats weergegeven worden door middel van een bepaalde kleur. De laagste waarden worden weergegeven met blauw en lopen dan op via groen - geel - oranje en rood naar paars, dat de hoogste waarde aangeeft. Hier overheen worden dan isolijnen (lijnen die punten verbinden met gelijke weerstand) en de schaduwing geplot.

Voor schaduwing worden de metingen voorgesteld als een reliëf, waarover de zon schijnt. De zon zal dan de naar het licht toe gekeerde gebieden sterk

verlichten, waardoor ze lichter worden afgebeeld en de in de schaduw liggende gebieden worden juist donkerder afgebeeld. Over een grijswaardenplaatje heen geplot, versterkt dit het drie-dimensionale beeld.

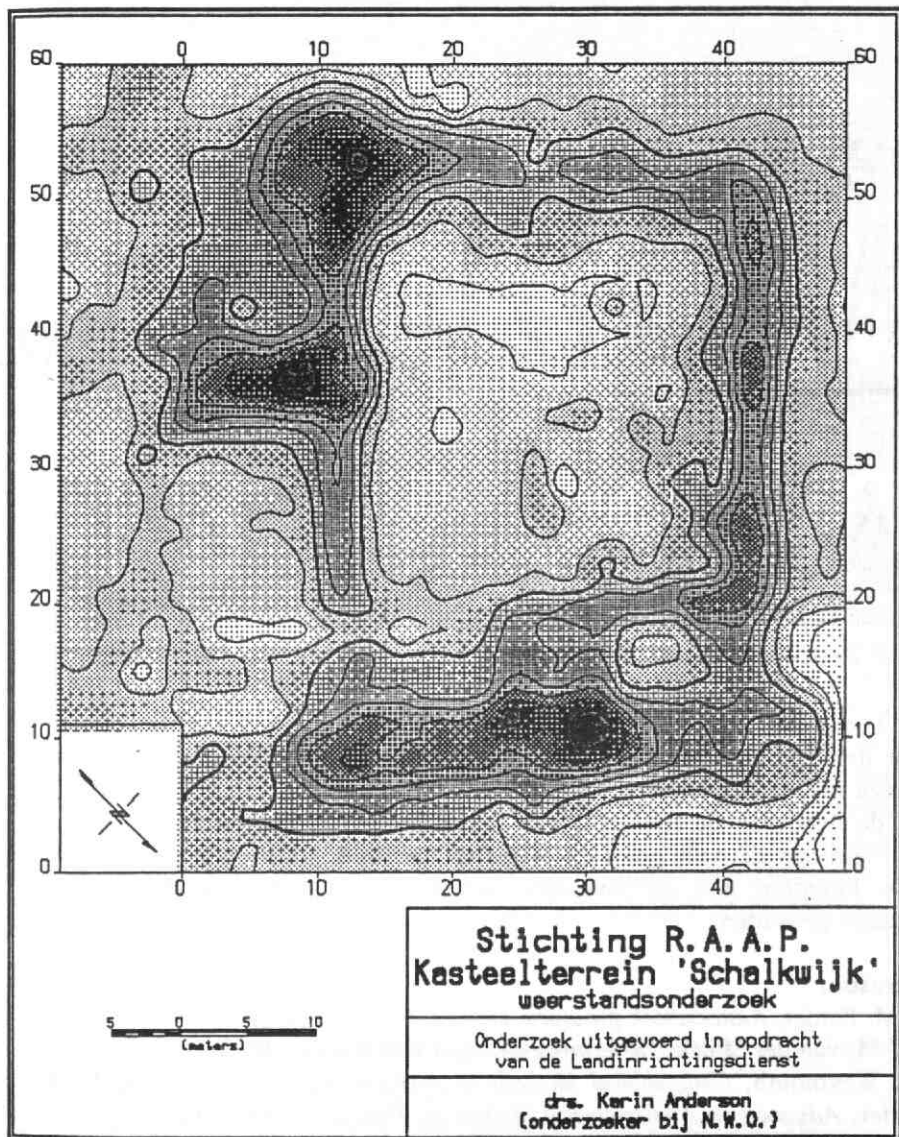
Kasteel Schalkwijk

RAAP heeft in opdracht van de Landinrichtingsdienst in 1989 een weerstandsonderzoek uitgevoerd op het kasteelterrein 'Schalkwijk' (gemeente Houten). Na het weerstandsonderzoek werden proefsleuven gegraven, waardoor de resultaten met elkaar vergeleken konden worden.

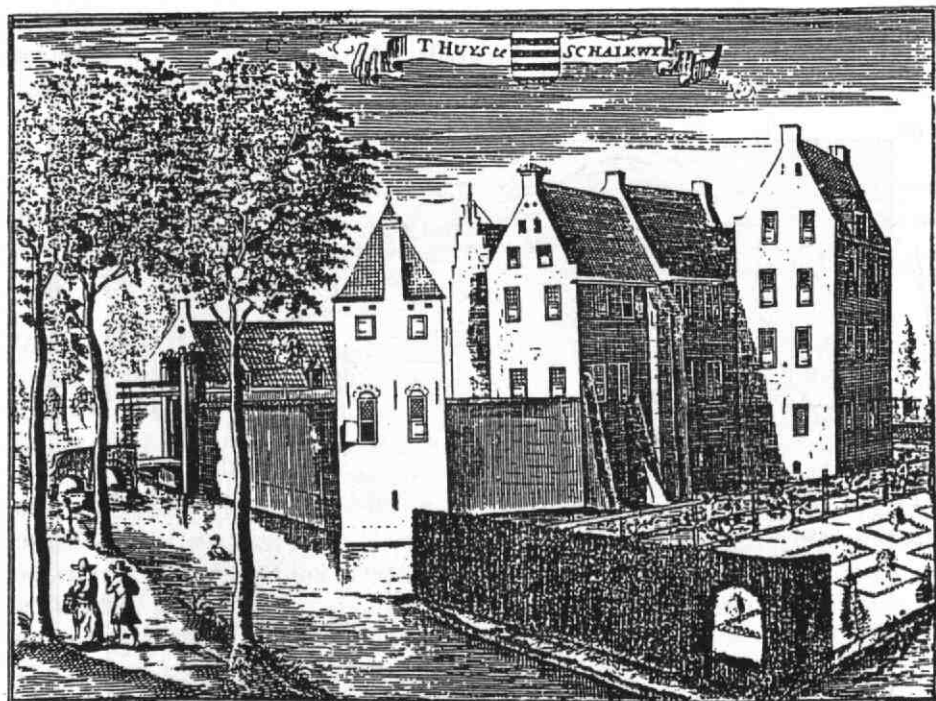
Historie. Het kasteel in zijn oorspronkelijk staat stamt uit het begin van de twaalfde eeuw. Het behoorde ongeveer tweehonderd jaar toe aan het geslacht Schalkwijk. Nadat de laatsten der Schalkwijken gesneuveld waren in de slag aan de Lek in 1304, maakte een zekere Jan van Kuilenburg zich meester van het slot, dat vervolgens tot de grond toe zou worden afgebroken. Het kasteel dat daarna weer opgebouwd werd, wisselde nogal eens van eigenaar. Toen het in 1536 eigendom was van Dirk van Jutphaas werd het als ridderhofstad erkend. De ridderhofstad is een adellijk goed waarvan het bezit één van de vereisten was om te worden toegelaten tot de ridderschap van de provincie. Uit schriftelijke gegevens, daterend uit 1772, blijkt dat het kasteel dan nog intact is; het wordt omschreven als 'een groot doch ouderwets gebouw'. Het kasteel werd eind achttiende of begin negentiende eeuw afgebroken.

Toen RAAP het onderzoek begon was aan het oppervlak van het terrein nauwelijks nog te zien waar het kasteel gestaan had. Alleen de (gedempte) grachten rond het kasteel waren nog vaag in het reliëf van het terrein zichtbaar. Een oude pentekening (zie afb. 2) uit het einde van de achttiende eeuw laat een middeleeuws slot zien, geheel omringd door water en opgebouwd uit meerdere met elkaar verbonden gebouwen. Het hoogste gedeelte telt vier verdiepingen, waarbij een lager deel met twee verdiepingen aansluit. Vrij hiervan, maar met ringmuren verbonden, staat een lage, vierkante hoektoren.

Het kaartje (zie afb. 3) toont de resultaten van het weerstandsonderzoek met behulp van verschillende grijswaarden en isolijnen. Bij weerstandsonderzoek op kasteelterreinen worden hoge weerstandswaarden meestal veroorzaakt door muurresten. De vorm van het kasteel (muurresten) komt duidelijk uit het weerstandspatroon naar voren. Op het weerstandsplaatje is een grote ronde toren zichtbaar in de zuidwestelijke hoek, die op de pentekening niet zichtbaar is. Deze toren kwam bij het graven van de proefsleuven echter wel tevoorschijn, evenals de brug, een paar binnenmuren en twee andere hoektorens.

Afb. 3: Grijswaardenkaartje van weerstandsonderzoek op kasteelterrein 'Schalkwijk'

Afb. 2: Pentekening kasteel Schalkwijk.

(uit: Bardet, 1975).

Eén hoektoren was niet duidelijk in het weerstandspatruon terug te vinden. Voor het overige komen de resultaten van het weerstandsonderzoek vrij exact overeen met de pentekening.

Aan de hand van de resultaten van het weerstandsonderzoek heeft de Landinrichtingsdienst de oude grachten uitgediept en het kasteelterrein opgehoogd met aarde. Hierdoor zijn de contouren van het kasteeloppervlak thans duidelijk zichtbaar geworden.

Literatuur

J.D.M. Bardet, *Kastelenboek provincie Utrecht*, Bussum, 1975.

H.W.M. van der Wijck, *De kasteeltekeningen van Roeland Roghman I en II*, 1990.

J.W. Weymouth, *Geographical Methods of Archaeological Site Surveying* in: M.B. Schiffer, *Advances in Archaeological Method en Theory*, Tucson, 1986.

J.W. Weymouth & R. Huggins, 'Geophysical serveying of archaeological sites' in: G. Rapp & J. Gifford, *Archaeological Geology*, New Haven, 1985.

De Bemmels Hofstede in Overlangbroek

Ad van Bommel*

Het is dinsdag 18 juli 1724. De secretaris van het gerecht Overlangbroek, Jan van Dam, zet zijn handtekening onder het register van het huisgeld, een provinciale belasting die voor het gehele gerecht tezamen 203 gulden moet opbrengen¹. Van dit bedrag moet ruim 63 gulden worden betaald door de eigenaren en gebruikers van 'de gedestueerde huizen die lange jaren sijn te niet geweest en voorts door d'invasie der Francen te gronde geruïneert'. Ja, ruim 50 jaar nadat de Fransen in 1672/73 ook in het zuidoosten van de provincie Utrecht flink hebben huisgehouden, zijn de gevolgen ervan nog steeds merkbaar².

Eén van die vernielde huizen is 'De Bemmels Hofstede'. Eigenaar en gebruiker is Cornelis van Ommeren. Hij moet aan huisgeld vijftien gulden betalen, een aanzienlijk bedrag; alleen het Domkapittel betaalt iets meer. Het betreft dus een relatief omvangrijke bezitting.

De vraag is waar in Overlangbroek die hofstede heeft gelegen. Wat is er van bekend en om welke Van Bommels gaat het? In dit artikel zal een eerste antwoord op die vragen worden gegeven³. Het zal een ware speurtocht door de tijd worden. We beginnen in 1692, gaan dan voorwaarts naar 1832 en schieten dan verrassend terug naar 1374! Die speurtocht door de tijd is mede mogelijk door het feit dat Overlangbroek deel uitmaakt van een zogenoemde cope-ontginning. Daarbij werden vanaf een vaste basis (de omstreeks 1126 gegraven Langbroekerwetering) even brede en in beginsel even lange kavels uitgezet, met op elk ervan een boerderij. Meestal zijn die kavels door sloten van elkaar gescheiden. Het veranderen van deze strokenverkaveling is kostbaar; de verkaveling is dientengevolge zeer tijdsbestendig. De huidige kavelgrenzen in Overlangbroek dateren dan ook grotendeels uit de begintijd van de ontginning. Dit vergemakkelijkt het traceren van de geschiedenis van specifieke percelen en boerderijen.

---

*. Dr A.A.B. van Bommel is sociaal-geograaf en al jaren bezig met onderzoek naar de Van Bommels in Nederland.

1. Rijksarchief Utrecht (RAU), Dom, nr 3894.

2. E.J. Demoed, *In een lieflijk landschap*, Zaltbommel, 1974, p. 102; Isaak Tirion, *Tegenwoordige Staat*, deel II, Amsterdam, 1763, p. 137-146.

3. Met dank aan M.S.F. Kemp voor zijn bespiegelingen omtrent de vroegste geschiedenis van de hofstede en voor zijn reactie op het concept van dit artikel.

De periode 1692-1810

Korthedshalve zet ik de meldingen van de Bemmelshofstede voor u op een rijtje:

1. 20 februari 1692. Bernardus van Oort koopt van de heer van Doornenburg 'een hofstede met een geruïneert huys en bogaert, groot een en twintigh mergen, genaemt Bemmelshofstede, gelegen in den gerecht van Overlangbroek'⁴.
2. 5 november 1695. Schout en schepenen van Overlangbroek maken bekend dat Jacob van Amstell, heer van Doornenburg, Bovenholt etc., als erfgenaam van zijn overleden vader en volgens procuratie van 6 juni 1695 voor de heer Johan van Bommel tot Bommel, 'gesubstitueerde amptman ende richter des ampts Overbetuwe', ten behoeve van Barnart van Oort heeft getransporteerd: '... die een en twintigh morgen lants genaemt Bemmels-hofstede waer in (boven die een en twintigh morgen) de kerk van Zuijlenburgh drie mergen heeft leggen, streckende voor viercont uyt de Langbroeckerwetering tot inde Gojerweteringe toe, daer oostwaerts 't Capittel van Sint Marrien ende westwaerts 't Capittel van den Dom naest gelant ende gelegen sijn, uytgesondert de steen van 't geruïneerde huys die voor deze all aan Willem van Dam vercoft was ...'⁵
3. 18 juli 1724. Het al genoemde huisgeldregister noemt Cornelis van Ommeren als eigenaar en gebruiker van de Bemmelshofstede.
4. 16 juni 1725. Cornelis van Ommeren en Jannighen van Dam - eertijds gehuwd met Gerrit de Cruijf - verklaren f 2400 schuldig te zijn aan de heer Melchior ten Hove, heer van Rijnauwen en kanunnik van Oudmunster. Als onderpand worden onder andere de volgende percelen genoemd, 'alle onder den dorpe van Overlangbroek gelegen':
  - Een hofstede met ongeveer 4½ morgen boomgaard en bouwland, waar boven het kapittel van St. Marie en beneden Elias van Bemmels erfgenamen zijn geland. 'Streckende voor vande wetering tot achter aen 't lant den ontfanger Sandick, nu de comparanten selfe'.
  - Een perceel van ongeveer 5½ morgen bouwland met aan de ene zijde het kapittel van St. Marie en aan de andere zijde de kinderen van Thonis van Bommel, strekkende van het land van de comparanten tot in de Amerongwetering toe.
  - Een stuk land van 21 morgen genaamd Bemmelshofstede, strekkende

---

4. Volgens copie in RAU, Dorpsgerechten nr 1677 (Overlangbroek), als bijlage bij akte van noot 5.
 5. RAU, Dorpsgerechten nr 1677 (Overlangbroek).

voor uit de Langbroekerwetering tot in de Goyerwetering toe. Ten oosten het kapittel van St. Marie en ten westen het Domkapittel, 'nu de heere Schade van Dompelaar'⁶

5. 18 oktober 1732. Jan van Ommeren transporteert, ingevolge verkoopakte van 14 en 18 oktober 1732, voor het gerecht van Overlangbroek namens zijn broer Cornelis en diens vrouw Jannighen van Dam aan Melchior ten Hove, heer van Rijnauwen etc. ondermeer de onder punt 4 genoemde goederen⁷.
6. 29 oktober 1733. Coenraad van Garderen, kerkmeester van Overlangbroek, verkoopt, ingevolge toestemming van de Staten van Utrecht van 30 juni 1733 namens de kerk van Overlangbroek aan Melchior ten Hove, heer van Rijnauwen etc., 3 morgen land te Overlangbroek '...leggende pro indivisio gemeender voor met omtrent 21 mergen lands, genaamt Bemmels Hofstede...'. Het is land dat '... de kerk sedert eenige jaaren herwaards daar van niets heeft genoten ende in tegendeel meerder lasten betaalt, als het inkomen importeerde sulx het voorszeyde land en haar van geen nut noch dienst was...'⁸.
7. 18 mei 1770. David ten Hove, heer van Rijnauwen, lid van de vroedschap van Amsterdam, machtigt Jacob Smit, advocaat te Utrecht, te transportereren aan Cornelis Mauritsz. van Eelde, de volgende percelen te Overlangbroek:
  - Een huis, een hofstede met ongeveer 8 morgen boomgaard, wei- en bosland, strekkende voor van de wetering tot in de Amerongerwetering toe, waar naast aan de ene zijde het kapittel van St. Marie en aan de andere zijde de erfgenamen van N. van Bommel zijn geland.
  - Ongeveer 24 morgen boomgaard, wei- als bosland, genaamd Bemmels Hofstede, strekkende voor uit de Langbroekerwetering tot in de Goyerwetering toe, waarnaast ten oosten het kapittel van St. Marie en ten westen de heer Schade van Domselaar zijn geland. Dit perceel is bij acte van 1 september 1769, opgemaakt te Utrecht, gekocht⁹.
8. 27 juni 1770. Transport van het voorafgaande voor het gerecht van Over-

---

6. Die onderpanden zijn respectievelijk bij transport van 27 september 1693, 4 mei 1694 en 15 mei 1695 aan Jannighen van Dam en haar eerste man Gerrit de Cruiff opgedragen en op 7 juli 1711 aan Jannighen van Dam alleen. (RAU: Dorpsgerechten nr 1677) Gerrit de Cruiff heeft het perceel van 5½ morgen op 29-11-1693 gekocht op een openbare verkoping van Jacob van Sandick (RAU: Notarieel Archief nr 2507). Naast het perceel waren toen geland de erfgenamen van Anthonis van Bommel en aan de andere zijde het kapittel van St. Marie.

7. RAU: Dorpsgerechten nr. 1677 (Overlangbroek)

8. Als noot 7.

9. RAU, Dorpsgerechten, nr. 1680 (Overlangbroek).

langbroek¹⁰.

9. 28 mei 1795. Jan Herman van Eelde verklaart f 1000 schuldig te zijn aan Hermanus Brouwer, notaris te Utrecht. Als onderpand dienen de onder punt 7 genoemde percelen¹¹.
10. 20 juni 1796. Voor het gerecht van Overlangbroek wordt verklaard dat Jan Hermansz. van Eelden, volgens procuratie van 19 april 1796 gepasseerd voor het gerecht van Emmerich, ingevolge de, 24 maart 1796 opgemaakte, acte, heeft verkocht aan Frederik de Ridder, secretaris van Amerongen, de onder punt 7 genoemde percelen¹².

Wat leren deze vermeldingen ons?

Allereerst, dat de hofstede in 1695 nog als ruïne aanwezig was en in dat jaar (waarschijnlijk) geheel is afgebroken.

Ten tweede, dat in de periode 1692-1733 de Bemmelhofstede een stuk land van 21 morgen betrof. Daarin lag, geheel omsloten, een ander stuk land van drie morgen dat eertijds in bezit was van de kerk van Overlangbroek. Na 1733 heeft de Bemmelhofstede betrekking op een stuk land van 24 morgen (ca 20,35 ha).

Ten derde, dat we de Bemmelhofstede 'onder den dorpe van Overlangbroek' en tussen de Langbroeker- en Goyerwetering moeten zoeken. De hofstede werd in het oosten begrensd door het kapittel van St. Marie en in het westen eerst door het Domkapittel en later door de heer van Domselaar.

Volgens Dekker bestond Overlangbroek eertijds uit drie delen: een noordelijk, een centraal en een zuidelijk deel. Het noordelijk en het zuidelijk deel vormde het Domproostengerecht en het centrale deel met de dorpskom, het Statengerecht¹³. De hofstede moet dan ook worden gezocht in de buurt van de dorpskom van Overlangbroek en wel ten noorden van de NH-kerk en het huis Zuilenburg¹⁴.

De hofstede wordt, voor zover nu bekend, voor het laatst genoemd in 1796. De eigenaar is dan Frederik de Ridder. Uit de monsterrollen van dijkwachtplichtigen van Overlangbroek (1671-1810) blijkt dat in de periode 1797-1810 een 'heer De Ridder' daar 32 morgen bezit. In 1796 wordt nog geen De Ridder genoemd. Zoals we hebben gezien, koopt Frederik in dat jaar ongeveer 32 morgen. Het is

10. Als noot 9.

11. Als noot 9.

12. Als noot 9.

13. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen, 1983, p. 510-512.

14. En staat dan net niet op de twee kaarten die van Overlangbroek bekend zijn. RAU: Dom nr 1844 (1581: zuidelijk deel) en nr 1845 (1772: eveneens het zuidelijk deel).

Tekening van het huis Zuilenburg te Langbroek en omgeving in 1731.

Rijksarchief Utrecht, Top. Atlas, Coll. Flebite nr AC 13-182-2)

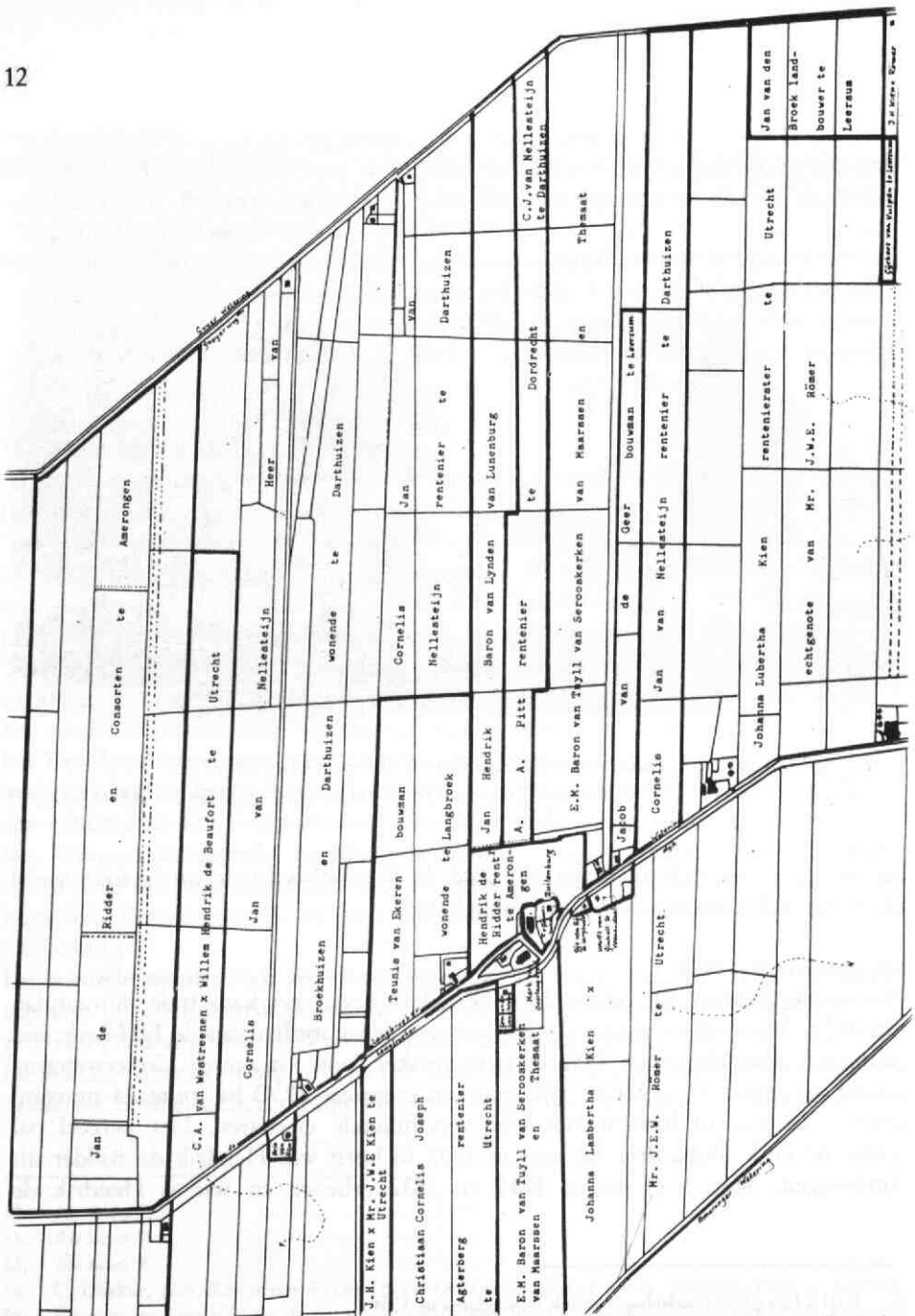
dan ook zeer waarschijnlijk dat het goed de Bemmelhofstede tot in ieder geval 1811 nog in het bezit was van een De Ridder¹⁵.

De periode na 1811

En daarna? Komen we verder door bestudering van het kadastrale minuutplan van 1832? We gaan er vanuit dat de hofstede ten noorden van de NH-kerk was gesitueerd. Daar liggen in 1832 in twee stroken land tot aan de Goyerwetering toe elf percelen. Die percelen zijn tezamen ongeveer 20,70 ha (ruim 24 morgen) groot¹⁶. Ze zijn in handen van vier verschillende eigenaren. Het perceel pal achter de kerk (bijna drie ha) was in 1832 in bezit van Hendrik de Ridder uit Amerongen. Wat is er tussen 1810 en 1832 gebeurd en wie is Hendrik de

15. RAU, Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams nr 1558.

16. RAU, Kadastraal Langbroek, sectie C, blad 2. Het betreft de nrs 161/166 en 178/181.

Fragment van een kaart met de namen van de perceelseigenaren, gebaseerd op het kadastraal minuutplan van 1832. (H. de Lanoy Meijer, RAU, Top. Atlas.)

Ridder? De hypotheekregisters van het kadaster (1811-1838) geven enig inzicht. Helaas zijn die register niet volledig dekkend en bovendien moeilijk toegankelijk. Vooralsnog is er alleen uit naar voren gekomen dat Hendrik de Ridder een zoon is van Frederik de Ridder en 30 september 1831 is overleden¹⁷. Al deze aanwijzingen ondersteunen de al eerder gesuggereerde lokatie van de Bemmels-hofstede, namelijk ten noorden van de NH-kerk. Aannemelijk is de volgende hypothese: Hendrik de Ridder heeft het goed de Bemmels-hofstede geërfd van zijn vader Frederik de Ridder en het tussen 1810 en 1832 grotendeels verkocht. Nader onderzoek is geboden.

Uit het voorafgaande blijkt dat van 1694 tot in ieder geval 1811 er steeds sprake is van een gecombineerde (ver)koop, groot ongeveer 32 morgen. Die koop bestaat uit het goed de Bemmels-hofstede van eerst 21 en later 24 morgen groot, uit een perceel met een hofstede groot ongeveer 4½ morgen en uit een perceel van ongeveer 5½ morgen. Deze twee laatste percelen liggen in elkaars verlengde, tussen de Langbroeker- en de Amerongerwetering en zijn in 1770 tezamen 8 morgen groot. De percelen worden aan de bovenzijde begrensd door het kapittel van St. Marie en aan de benedenzijde door de erfgenamen van Elias van Bommel, respectievelijk de kinderen van Thonis van Bommel. Evenals de Bemmels-hofstede liggen ook deze percelen 'onder den dorpe van Overlangbroek'. Ik vermoed, maar kan het vooralsnog niet afdoende bewijzen, dat bedoelde percelen in het verlengde liggen van de Bemmels-hofstede, dus niet ten noorden maar ten zuiden van de N.H. kerk¹⁸. De gecombineerde (ver)koop van 32 morgen betreft dan een strook land vanaf de Amerongerwetering, over de Langbroekerwetering tot aan de Goyerwetering, met uitzondering van het perceel aan de Langbroekerwetering waarop de kerk zelf staat.

Terug in de tijd: de hofstede Ten Masch

Daarvoor ben ik te rade gegaan bij de heer Kemp. Aan de hand van de hierboven vermelde gegevens en door gebruik te maken van de registers van het oud-schildgeld met betrekking tot Overlangbroek uit 1536, 1600 en 1685 komt deze tot de volgende conclusies¹⁹. Het onder de Bemmels-hofstede begrepen land, groot 24 morgen, groot 24 morgen, is in de oudschildgeldregisters terug te

17. RAU, Hypotheekregisters Kadaster. Hypotheek 361-57 van 1-2-1834 betreft stukken aangaande de uiteindelijke regeling van de nalatenschap van Hendrik de Ridder. Daaronder een afschrift van een acte aangaande die nalatenschap van 29-8-1832 voor notaris Immink te Amerongen.

18. Volgens de RAU Kadastrale minuutplannen van 1832 is E.M. Baron van Tuyll van Serooskerken van Maarssen en Themaat daarvan de eigenaar.

19. RAU, Staten van Utrecht nr 143 (1536), Financiële Instellingen nr 1676 (1600) en 1679 (1685).

vinden onder de nummers 13, 14 en 15 (zie tabel):

	Nummer 13 (18 m)	Nummer 14 (3 m)	Nummer 15 (3 m)
>> 1536 Eigenaar	Wed. Uytengeng	Wed. Uytengenh	Kerk van Overlangbroek
>> 1536 Gebruiker	Jan Joosten	Jan Joosten	Jan Joosten
>> 1600 Eigenaar	Wed. Jhr. Joost van Amstel van Mynden	Juffr. van Mynden	Kerk van Overlangbroek
>> 1600 Gebruiker	Wed. Hendrick Goes	Wed. Hendrick Goes	wed. Hendrick Goes
>> 1685 Eigenaar	de heer Van Zuylenburg	de heer Van Zuylenburg	Kerk van Overlangbroek
>> 1685 Gebruiker	Jacob Vervoorn	.... (niet ingevuld)	.... (niet ingevuld)

N.B.: elders wordt duidelijk dat de heer Van Zuylenburgh ook wel de heer Van Doornenburg genoemd wordt. De weduwe van Hendrick Goes is de weduwe Hendrick Cornelisz. Goes.

Kemp wijst vervolgens op een verpachting van 28 maart 1577 door Philippa Uten Engh, weduwe van jonkheer Joost van Amstel van Mynden, aan Hendrik Cornelisz. te Overlangbroek. Het betreft in totaal 40 morgen in vier percelen, gelegen ten noorden en ten zuiden van de NH-kerk te Overlangbroek. Het grootste perceel (23 morgen) betreft de door Hendrik Cornelisz. al gebruikte hofstede 'Van der Massche', strekkende van de Langbroekerwetering tot aan de Goyerwetering. Een ander perceel, groot drie morgen en van de kerk van Overlangbroek is gelegen 'aen de hofstede van der Massche nae der kerckke toe, strekkende uit Langbroekerwetering aen Goyerwetering'²⁰. Hier hebben we de

20. Algemeen Rijksarchief (ARA), Familiearchief Heereman van Zuydwijk, nr 2821. De overige twee percelen betreffen: 1° 8 morgen met een boomgaard te Rijnwaards, strekkende uit de Langbroekerwetering aan de Landscheiding en 2° een kamp weiland van 6 morgen te Rijnwaards, gelegen tegenover de kerk van Overlangbroek die de weduwe voordien zelf in gebruik had.

Bemmelshofstede en de erin gelegen drie morgen van de kerk van Overlangbroek! De akte sluit aan bij de gegevens in de tabel.

Voorwaar: wat een verrassing! De Bemmelshofstede moet identiek zijn met (een groot deel) van de hofstede Van der Massche (ook wel Ten Masch genoemd). Ik vermoed dat de in vermelding 4 genoemde twee in elkaars verlengde liggende percelen ook deel van de verpachting hebben uitgemaakt. Dekker is van mening dat het huis Ten Masch één van de, in de dertiende of vroege veertiende eeuw in het Langbroekerweteringgebied gestichte, ontginningshuizen is. Uit zijn geografisch te noemen opsomming van die huizen valt op te maken dat Ten Masch inderdaad iets ten noorden van het nu nog bestaande huis Zuilenburg moet worden gesitueerd²¹. Dus daar waar we ook de Bemmelshofstede vermoeden (zie het kaartje). Dat de hofstede Ten Masch oud is, wordt bevestigd door Kemp. Hij wijst erop dat in 1374 de onmondige Jan van Broechuysen Florensz. wordt beleend met 27 morgen land en een hofstede te Overlangbroek die 'Wouters van Damasch waren'²². Het komt in 1429 in handen van de familie Uten Engh²³. Uit het Utrechtse kastelenboek blijkt dat die familie toen ook al het er naast gelegen huis Zuilenburg in bezit had. Omstreeks 1616 is dit huis overgegaan in handen van de aangetrouwde familie Van Amstel van Mynden. Gerrit van Amstel van Mynden verkocht het in 1693 aan Cornelis van Weede. Hij is na zijn overlijden in datzelfde jaar begraven te Doornenburg²⁴. Hij is ook diegene die in het oudschildgeldregister van 1685 wordt aangeduid als de 'heer van Zuylenburg of Doornenburg'. De cirkel is daarmee rond. De in vermelding nr. 2 genoemde Jacob van Amstel, heer van Doornenburg (te Bemmel in de Over-Betuwe), die de Bemmelshofstede verkoopt, is zijn zoon²⁵.

-
21. Zie noot 13, p. 277-278.
22. RAU: Bisschoppelijk Archief nr. 109, xx f 20. Kemp wijst op een aantekening bij Booth (lange boekjes 438 en 815) waarin vrouwe Maria heer Jansdr. van Rynesse in 1371 wordt genoemd als weduwe van de heer van Damssche, ridder. In 1381 worden als haar dochters genoemd: jfr Catharina Janswijf van Slingelant en jfr. Angiese van Damassche.
23. zie noot 13, p. 277. In 1408 is sprake van de hofstede Ten Massche.
24. J.D.M. Bardet, *Kastelenboek provincie Utrecht*, 5e druk, Bussum, 1975, p. 352-354. Interessant is dat in het wapen van het huis Zuilenburg drie 'bemmels', (gestileerde schaaktorens) voorkomen.
25. zie: *De Nederlandsche Kasteelen en hun historie*, 3 delen, Amsterdam, 1912-1915, deel 2 p. 231-256, Kasteel Doornenburg te Bemmel. Later in de 18de eeuw zal dit kasteel in handen komen van de familie Van Bemmel (genoemd in vermelding 2) die ook in Bemmel woonde.

Het goed Ten Masch is van 1429 tot waarschijnlijk eveneens ca 1616 in bezit van de Uten Enghs geweest. Daarna kwam het tot 1692/95 in bezit van de familie van Amstel (van Mynden). Ergens in die tussentijd is het goed van naam veranderd en Bemmelshofstede genoemd. Als brandende vraag blijft nu nog over: Welke Van Bemmels worden toch bedoeld?

De Van Bemmels

Kemp acht het mogelijk dat de Bemmelshofstede zijn naam ontleend aan waarschijnlijk veertiende-eeuwse eigenaren/gebruikers. In 1367 bijvoorbeeld is Godevaert Claess van Bommel landgenoot in Overlangbroek. Vreemd is dan echter dat, zoals we hebben gezien, de hofstede in 1577 'Van der Massche' wordt genoemd. Ik acht het meer waarschijnlijk dat de hofstede is vernoemd naar Van Bemmels die na 1577 en voor 1692 de hofstede hebben bewoond en de gebruikers ervan waren.

Terug naar de vermeldingen (nr. 4). In 1725 is bij het perceel van 4½ morgen sprake van de erfgenamen van Elias van Bommel en bij het perceel van 5½ morgen van de kinderen Thonis van Bommel. Bij de koop van het perceel van 5½ morgen in 1693 (zie noot 6 - is sprake van de erfgenamen van Anthonis van Bommel. Hoogst waarschijnlijk - de verkoopakte is nog niet gevonden - zal bij de koop in 1692/93 van het perceel van 4½ morgen ook al wel sprake zijn geweest van belending door de erfgenamen van Elias van Bommel.

Thonis (gehuwd in 1650 en overleden vóór 1694) is de zoon van Eelgis van Bommel die voor het eerst in 1622 en voor het laatst in 1653 wordt genoemd²⁶.

---

26. *Thonis Eelgis van Bommel* huwt 24-11-1650 als jm. wonende te Overlangbroek, NH te Westbroek Jannetje Goyerts. Zijn vader *Eelgis van Bommel* wordt al genoemd 20-7-1622 (in een notariële akte van 15-3-1623: GAU U012a003) en nog in 20-10-1653 (RAU Notarieel Archief nr 2497). Uit een akte 7-11-1661 betreffende de erfgenamen van *Maycken Cornelisdr van Bommel* en Willem Jansz. de Witt, blijkt Eelgis van Bommel naast de al genoemde zoon Thonis in ieder geval de volgende dan nog levende kinderen te hebben (RAU: Dorpsge-rechten nr 791 - 't Goy/Houten: Melchior, Maaijke, Deliana, Frans, Cornelis en Grietgen. *Melchior (Eelgis)* huwt 18-4-1638 (dan van Langbroek) voor het gerecht Wijk bij Duurste-de (WbD) Gerrigje Jacobs Vernooij. Hij huwt 12-6-1655 opnieuw (dan van WbD) voor het gerecht WbD Cornelia Willems Cornelisdr van den Nijendijk. *Maaijke (Eelgis)* huwt 1-4-1635 (dan wonende te Overlangbroek) voor het gerecht WbD Hermen Jacobs Vernooij. *Deliana (Eelgis)* huwt 10-1-1649 (dan wonende te Overlangbroek) voor het gerecht WbD *Willem Cornelisz van Bommel*. Zij huwt 8-11-1653 opnieuw (dan wonende te WbD) NH te WbD Cornelis Adriaansen Vernooij. *Frans* wordt ook in 20-10-1653 genoemd als broer van Deliana en Melchior (RAU: Notarieel archief nr 2497). Uit een verklaring van het gerecht van Overlangbroek d.d. 28-6-1646 blijkt dat *Cornelis* van Bommel en Geertruyt Dirks hun drie proclamaties hebben gehad (GA-Amersfoort: schaduw DTB nr 23). Uit de al genoemde akte van 7-11-1661 blijkt *Grietgen* van Bommel te zijn gehuwd met Cornelis Dircksen van de Wel.

Deze Eelgis is mijns inziens identiek met de genoemde Elias. Het huisgeldregister van Overlangbroek over 1669/1670 meldt: "Teunis van Bommel of die daer nu van is possesseur". De desbetreffende persoon wordt aangeslagen voor zestien gulden²⁷. Vooralsnog ga ik er vanuit dat met de Bommels van de Bommelshofstede déze familie Van Bommel wordt bedoeld. Tegen de achtergrond van de vermelding in het huisgeldregister over 1669/70 (en noot 25), vermoed ik dat de familie tussen 1650 en 1670 is verhuisd naar Wijk bij Duurstede maar nog wel land in Overlangbroek bezat/gebruikte. In de al genoemde monsterrollen van dijkwachtplichtigen in Overlangbroek is rond 1700 een aantal malen sprake van 'De Bommels tot Wijk'.

Tot slot

Ik ben dit artikel met een paar simpele vragen begonnen. Waar in Overlangbroek heeft de Bommelshofstede gelegen? Wat is er van bekend en om welke Van Bommels gaat het? Het 'waar' is afdoende en zelfs verrassend ('Ten Massche!') beantwoord. Ook is er behoorlijk wat over de hofstede zelf bekend geworden, te beginnen in het jaar 1374. Doch de vraag om welke Van Bommels het nu eigenlijk gaat, maakt nader onderzoek nodig. De hofstede was indertijd een Gaasbeeks leen. Een vluchtige bestudering van één van de in aanmerking komende leenregisters heeft (nog) niets opgeleverd²⁸. Ik hou u op de hoogte van de wetenswaardigheden van iets dat anno 1992 een 'gewoon' stuk weiland annex boomgaard is.

Mogelijk behoort ook *Jantje Eelis* tot het gezin (waarvan de moeder onbekend is). Op 20-5-1655 huwt NH te Cothen, Jantje Eelis van Bommel, met attestatie van Doorn, Dirck Eybertsz, jm van Hervelt. Al deze personen zijn in potentie te rekenen tot 'de erfgenamen van Elias van Bommel'. Met 'de kinderen van Thonis van Bommel' worden in ieder geval *Godert, Ellis en Gerrigje* bedoeld.

(RAU: Dorpsgerechten nr 1677, 18-9-1700).

27. zie noot 2.

28. RAU: Leenhof nr 138 (1667-1700).

De Houtense muts

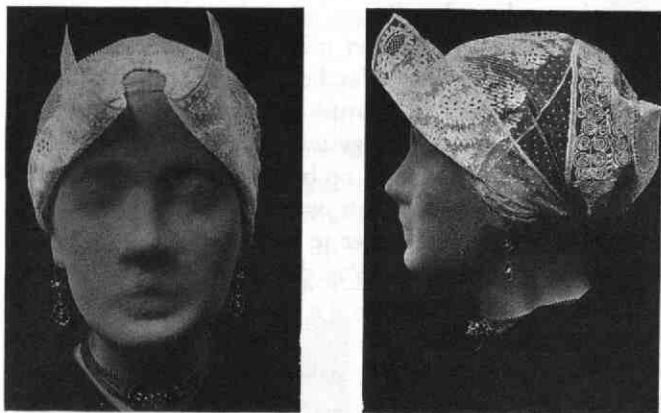
Marian Conrads*

Al weer meer dan 15 jaar geleden raakte ik geïnteresseerd in kleding uit de omgeving van Utrecht en wel speciaal van Houten, naar aanleiding van een bijzondere foto, die ik in handen kreeg. In het dorps huis werd een tentoonstelling ingericht over bruidskleding, waaraan ik meewerkte. In dezelfde tijd was ik betrokken bij de oprichting van de Nederlandse kostuumvereniging voor mode en streekdracht. Er moest een folder verschijnen waarin beide kledingvormen gecombineerd waren en deze foto was bij uitstek geschikt om hiervoor te gebruiken.

*Afb. 1: Hwewlijksfoto uit 1906 (Marie van Woudenberg)
(in bezit van de heer Picard, Houten).*

* Drs. M. Conrads is kunsthistorica te Houten (gespecialiseerd in de kostumgeschiedenis).

Afb. 2 en 3: (U)trecht of trekmutts, voor- en zijaanzicht.

Voor het ontstaan van deze foto (afb. 1), die ik mocht lenen van de heer Picard uit Houten, had zich aan het begin van de eeuw een hele geschiedenis afgespeeld.

Een huwelijksfoto uit 1906

Het huwelijk van Marie van Woudenburg van boerderij Oud Wulven was niet zonder meer tot stand gekomen. Zij wilde trouwen met een stadse jongen uit Utrecht. Haar vader Jan van Woudenberg was hiermee niet erg gelukkig. Een boerendochter hoorde toch immers met een boerenzoon in het huwelijk te treden! Bovendien had dominee De Groot, die op het aantrekkelijke meisje verliefd was geworden, tijdens zijn catechisatielessen, geen zin om het huwelijk in te zegenen. Dus was ook hij tegen dit huwelijk! Het was dominee Briët uit de stad, die zijn zegen over het huwelijk zou uitspreken.

Het interessante van deze foto is onder andere dat de bruid in het zwart is gekleed, maar wel op stadse wijze gecombineerd met een witte sluier, de bruidsmisjes (zusjes van de bruidegom) in het wit met grote hoeden. Zij hebben alle drie (naar modische, stadse gewoonte) een boeket in de handen. Er is duidelijk een verschil te zien tussen de stadse Utrechtse familie en de Houtense boerenfamilie.

De moeders van de bruid en de bruidegom dragen wel beiden een zwarte japon, maar de moeder van de bruid heeft haar muts gecombineerd met het kapothoedje, terwijl de moeder van de bruidegom alleen een hoedje draagt en iets wufter is door de jabot op de japon. Ook de oom en tante, evenals de vader van de bruid

zijn duidelijk te herkennen op de foto. Mannen met zwarte boorden en zwarte handschoenen en zeer onwennig een hoge hoed!

U kunt zich misschien nu wel voorstellen, dat het mij intrigeerde. Was hier in Houten sprake van een speciale streekdracht? Was het dragen van die mutsen met die duiveltjespunten hier al heel lang in gebruik en wanneer zag men dit voor het laatst? Ik heb indertijd een vragenlijst opgesteld en ben bij verschillende families in Houten, Tull en 't Waal en Schalkwijk op bezoek geweest. Bovendien heb ik telefonisch om informatie gevraagd. Zoals wel vaker gebeurt: alles is blijven liggen, met het idee om er nog eens iets mee te doen.

Aangespoord door het telefoontje van mevrouw Van der Wiele heb ik het weer te voorschijn gehaald. Ik heb indertijd met toestemming van de families afdrucken van de foto's, die ik bijzonder vond, mogen maken, zodat ik u nu iets kan laten zien. Hopelijk komt hier nog een aanvulling op.

De Houtense muts

In de eerste plaats kreeg ik te horen dat de muts bekend was geweest onder de naam trekmut, trechtmuts, neepjesmuts, boerenmuts of kantenmuts. De muts werd voornamelijk door de boerinnen in deze omgeving gedragen over een zwart ondermutsje, een kalotje. Er gingen zelfs verhalen, dat dat kapje altijd op het hoofd bleef zitten en het haar nooit gewassen werd. Bovendien waren er twee soorten mutsen, een eenvoudige tulen voor alledag en een kanten muts voor zon- en feestdagen. Ook tussen de kanten mutsen waren wel verschillen: kant was erg duur!

Sommige mutsen waren alleen aan de rand van kant voorzien, het overige deel bestond uit nopjestule. Ze konden ook van goedkoop kant, zogenaamd piekenkant gemaakt worden.

De muts is vanaf het begin van de negentiende eeuw gedragen. Een van de oudste foto's (afb. 4) stamt uit 1870¹. Op de foto is Aaltje van Dijk gekleed in

Afb. 4: Trouwfoto uit 1870 van Aaltje van Dijk.

1. Volgens Henk Reinders is het een trouwfoto. Op 22 april 1870 trouwden Aartje W. van Dijk (1851-1920) en de rijke Hervormde boer Ros L. Lokhorst (1841-1904) in de Hervormde kerk van Bunnik. Zij gingen na hun trouwen op Zeisteroever onder Bunnik wonen en kregen 11 kinderen. Het echtpaar ligt begraven op de Algemene begraafplaats in Bunnik.

een voor het platteland modieuze japon. Daar-
onder werd een crinoline, een wijde hoepelrok,
gedragen.

Een trouwfoto (afb. 5) uit 1880 (Vleuten-De
Meern) toont een boerin in een tamelijk mo-
dieuze donkere japon, nu met een queue. Zij
draagt de kanten muts gecombineerd met een
kapothoedje. Op beide foto's staan de punten
van de mutsen omhoog op de slapen in tegen-
stelling tot de afbeeldingen van latere mutsen,
zoals bijvoorbeeld op de schitterende Jugendstil-
foto's (afb. 6 en 7) uit het einde van de negen-
tiende eeuw. De man heeft zelfs een modieus
wit boordje en de vrouw de grote kopmouwen,
die ca 1895 in de mode waren.

*Afb. 5: trouwfoto uit Vleuten,
1880.*

Het maken en wassen van de muts

Het maken en wassen was een heel speciaal werkje. Ik ben indertijd bij de 92-
jarige mevrouw Van Mourik in Schalkwijk geweest. Zij waste al mutsen vanaf
haar vijftiende jaar! De prijs van het wassen lag tussen de vijf en acht cent en zij
waste er 100 in een week. Voor de minder welgestelden deed zij het ook wel
voor niets. Het wassen was zeer arbeidsintensief. Haar werkwijze was als volgt:

*afb. 6 en 7
twee
foto's
uit ca 1895*

1. de bandjes er uit halen
2. in sodawater leggen
3. wassen in groene zeep
4. een nacht laten liggen in sop van groene zeep
5. 's ochtends er uit halen en op het gras laten bleken
6. uitspoelen in een beetje chloor
7. ophangen
8. drogen
9. door stijf sel halen
10. drogen
11. nakijken en inspecteren op losse naadjes
12. weer ophangen en drogen
13. bovenkant nog eens stijven
14. dan plooitjes erin maken tussen een machine met twee koperen rollen.

Volgens haar werden in Schalkwijk ook mutsen gewassen door Driek van de Ven; in Tull en 't Waal door Driek Slieger en in Houten door Jansje van Hal van de Tielandweg.

Mevrouw van Maurik, die de muts overigens zelf nooit gedragen heeft, maakte ook mutsen en kocht kant in de Twijnstraat te Utrecht. De prijs van een muts varieerde tussen de 40 of 45 gulden, afhankelijk van de kwaliteit van de kant. Volgens haar werden de mutsen zeker tot 1918 nog wel door bruiden opgezet, hoewel in die tijd veel jonge meisjes er niet veel meer voor voelden. De muts werd gezien in de hele provincie Utrecht, in de stad bij hoveniersvrouwen op de Abstederdijk. In Schalkwijk is ze het laatste gedragen door opoe van Dijk, die in 1959 overleed, in Werkhoven door mevr. Elbertsen tot 1953. Ook de moeder van mevrouw van Vliet uit Tull en 't Waal heeft de muts tot 1953 op gehad. Zij is nog in het bezit van een bidprent van haar moeder, waarop deze de muts draagt. Er waren wel kleine plaatselijke verschillen in de afstanden tussen de twee puntjes op het hoofd. Rouwmutsen, die tussen de twee of drie gulden kostten, waren voorzien van een speld met een zwart knopje. Later zijn tijdens verkleedpartijen veel van deze mutsen vernietigd. Circa 1900 werden de mutsen op zon- en feestdagen gecombineerd met een kapothoedje. De kapothoedjes werden gekocht bij Van Deventers Damesmode in Utrecht.

Het huwelijk

Een uitzet bestond in die tijd uit een kapothoedje, een aantal zwarte omslagdoeken, twee kanten mutsen, witte gebreide kousen, een doodshemd en een paar (rouw)beursjes. Geld speelde een belangrijke rol bij het sluiten van een huwelijk:

Afb. 8: Tull en 't Waal.

dat gold voor katholieken en protestanten. Bovendien kon een boerenzoon het best met een boerendochter trouwen. Boeren hadden in de negentiende eeuw veel land gekocht van verarmde adel. Er bestond een verschil tussen kleiboeren en zandboeren: de kleiboeren waren het rijkste en stonden op zondag apart bij de kerk. Het was van belang of je twintig of tien koeien bezat of gewoon arbeider was. Eveneens maakte het veel uit of de boerderij eigen bezit was of gepacht. Wel werden ook de boerinnen van een gepachte boerderij verplicht om de muts te dragen. Er wordt gezegd dat een boerderij niet verpacht werd als een boerin dit niet wilde. Na 1945 is er een grote verandering gekomen in dit verschil in rangen en standen.

Een duur huwelijksfeest kon indertijd bestaan uit twintig koetsen, met het bruidspaar in een tilbury en er werd royaal bruidsuikers (in speciale zakjes) gestrooid. De bruid spelde al haar sieraden op. Er was wel duidelijk een verschil tussen de katholieken en de protestanten. De protestanten hadden iets minder vertoon en droegen meestal een medaillon en een horloge in een zakje.

De katholieken waren altijd herkenbaar aan een kruis. Houten was oorspronkelijk een grotendeels katholiek dorp, in 1795 was 2/3 katholiek en 1/3 protestant. Rijke boerendochters kregen hun juwelen op elf-jarige leeftijd als ze aangenomen werden, maar na de oorlog zijn veel van de kettingen, horloges, medaillons en kruisen verdeeld onder de dochters.

Bruiden op het platteland trouwden meestal in een zwarte japon, maar ook in de stad werd door de burgerij in de negentiende eeuw veel getrouwd in het zwart. Dit was immers praktisch: je was dan direct in het bezit van een nette zondagse jurk. Uit Houten kennen we nog een voorbeeld uit Tull en 't Waal in 1918. De bruid draagt geen muts meer en haar moeder is de enige met een kanten muts. Deze omgeving was vrij conservatief: tot de tweede wereldoorlog werd nog veel in het zwart getrouwd, hoewel de meeste boerendochters vanaf de jaren twintig aan een lichtere jurk of zelfs een witte trouwjurk de voorkeur gingen geven.

Afb. 9: Familiefoto uit 1923.

De rouw

Denkend aan het rijmpje: 'rouwen en trouwen', of 'trouwen en rouwen', een paar opmerkingen over rouwkleiding.

Volgens de traditie was men twee jaar in de rouw na het overlijden van ouders of echtgenoot, een jaar tot zes weken voor broers en zusters. Tot ca 25 jaar geleden werd door de man een zwarte sjerp om de hoed gedragen, een rouwdas en een witte rouwzakdoek met zwarte nopjes. Bij het vertrek van het sterfhuis werd de sjerp, die om de hoed gerold was, losgemaakt en over de schouders gelegd. De burens, acht tot zes dragers, droegen de overledene. Het aanzeggen van huis aan huis werd 'overluiden' genoemd.

Twee familiefoto's: 1900 en 1923

Wat de mannenkleding betreft, kunnen we een blik slaan op deze familie in Schalkwijk. In de eerste plaats een foto uit 1923 (afb. 9): de zwart hoge pet wordt hier door de grootvader in de hand gehouden, hij draagt nog steeds een

Afb. 10: Dezelfde familie als op foto 9, maar nu in 1900.

zwarte bef bij het zwarte pak, maar de zoons dragen nu alleen een wit boord en de platte pet van de jaren twintig. Eén zelfs een zeer modieuze deukhoed! Een terugblik naar dezelfde familie in 1900: de grootvader met zijn jonge gezin: hetzelfde zwarte pak en zwarte pet met nog vrij hoge bol, zijn zoontje met pet met iets lagere bol. De moeder heeft de kanten muts op het hoofd. Vergeleken met de foto uit 1923 staan de punten van de muts hier meer recht op de slapen.

Afb. 11: De Bilt, 1900.

Tot slot ziet u een mooie staatsfoto uit 1900 van de grootouders uit De Bilt van de Houtense mevrouw Van Haaren-De Bree: de grootmoeder draagt sieraden, kruis en kanten muts, de grootvader het zwarte pak met boord. De muts kon dus wel met recht de (U)trechtse muts of trechtmuts genoemd worden.

Maar ging zij ook vanuit De Bilt naar Houten om haar muts te laten wassen?

Opgraving van een steenoven te Tull en 't Waal nabij de Lek

Hein van den Hoogen, Frans Landzaat en Noël Staakman*

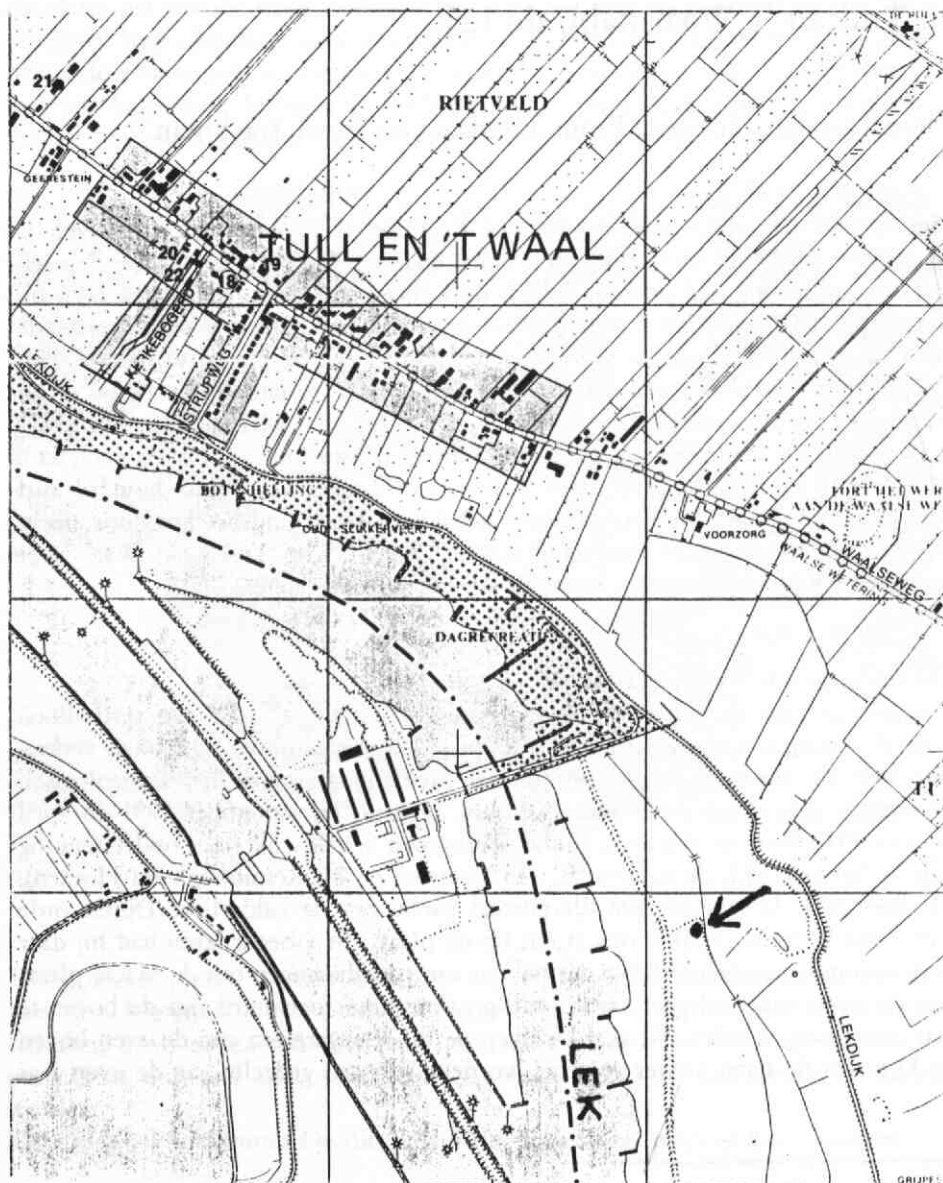
Het is niet de eerste keer dat in het Kromme Rijngebied een steenoven is opgegraven. In 1970 werd door de Archeologische Werkgroep 'Tussen Rijn en Lek' onder leiding van de heer L.M.J. de Keijzer een steenoven opgegraven bij het dorpje 't Goy, die goed was te reconstrueren. Deze dateert van de veertiende eeuw en is gebruikt voor de bouw van het kasteel van de Heren van Goye. Het steenformaat van deze oven was $29/29\frac{1}{2} \times 13\frac{1}{2} \times 7/7\frac{1}{2}$ cm. Bij de bouw ervan werd geen kalkmortel gebruikt. De stenen werden met klei ertussen op elkaar 'gemetseld'. De afmeting van de oven bedroeg (tussen de kolommen gemeten): 4,65 x 9,91 meter. De oven telde zeven stookkanalen. Er werd hout of turf gestookt. Per seizoen werd er vijf keer gebakken. Vaak ging het mis door slecht weer of andere ongunstige omstandigheden. Recent is in Tull en 't Waal weer een steenoven teruggevonden, waarvan wij hier verslag doen.

De steenoven te Tull en 't Waal

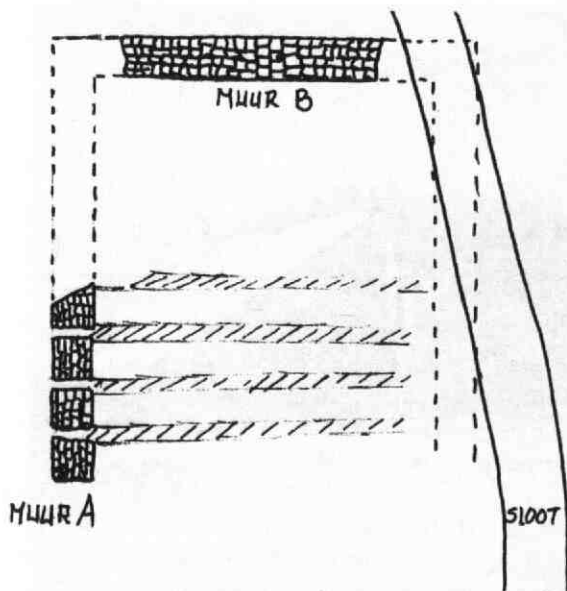
Het terrein waar de oven zich bevindt (zie het kaartje, afb. 1), gaat verdwijnen voor de aanleg van een enorme recreatieplas. Na toestemming te hebben verkregen van de eigenaar en de provinciaal archeoloog, werd het archeologisch onderzoek uitgevoerd in de maanden juli, augustus en september 1991 en april en mei 1992 door de Archeologische Werkgroep Schalkwijk (met ondersteuning van de heren L.M.J. de Keijzer, B. van Houwen en H. Rummelink uit Houten). De heer W.J. Uyttewaal, die dit perceel pacht van de ridderlijke Duitse orde balije van Utrecht, maakte ons attent op de plaats. In vroeger jaren had hij daar veel steenpuin weggehaald. Na het nemen van proefboringen om de exacte plaats van de oven vast te leggen, werd een graafmachine ingehuurd om de bovenste laag aarde weg te halen. Al snel kwamen de funderingsresten van de oven boven en kon met de hand verder gewerkt worden. Van een gedeelte van de oven was

---

*. De auteurs zijn leden van de Werkgroep Archeologie en Historie van Schalkwijk, p.a. Biesterlaan 39, 3998 KH Schalkwijk.

Afb. 1: De pijl wijst de plaats aan van de opgegraven steenoven.

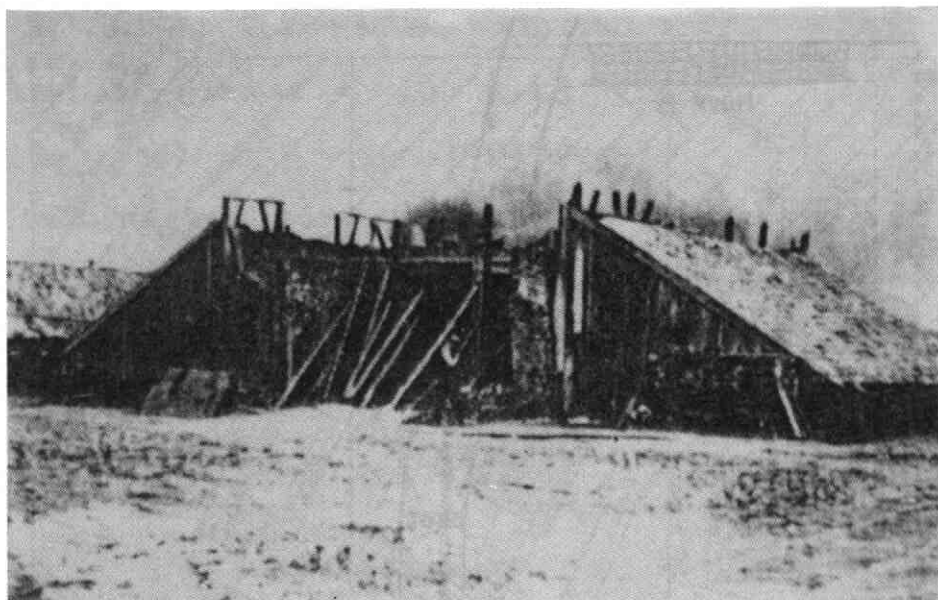
Afb. 2: Plattegrond van de funderingsresten.

niets meer terug te vinden doordat in voorgaande jaren een brede sloot is gegraven in de noord-westhoek. Een ander gedeelte is waarschijnlijk verdwenen tijdens het egaliseren van het terrein. Gelukkig bleven er voldoende resten over om een behoorlijke reconstructie te maken. Tijdens de verdere graafwerkzaamheden troffen we de restanten aan van twee haaks op elkaar staande muren die bijna een meter dik waren (zie schetsje, afb. 2). De muur die evenwijdig lag aan muur A is verdwenen bij het graven van de sloot. Toch geven de funderingsresten ons een goede mogelijkheid een beeld te krijgen van het geheel.

Reconstructie

De U-vormige oven had een afmeting van circa 16 x 12 meter. Dit type wordt wel Waalsteenoven genoemd; in onze streken ook Utrechtse steenoven geheten (zie afb. 3 en 4).

In het binnenste gedeelte van de steenoven troffen wij negen stookkanalen aan. Muur A heeft waarschijnlijk negen stookmonden gehad, maar slechts vier daarvan hebben wij nog aangetroffen. De overige vijf zijn verdwenen bij het

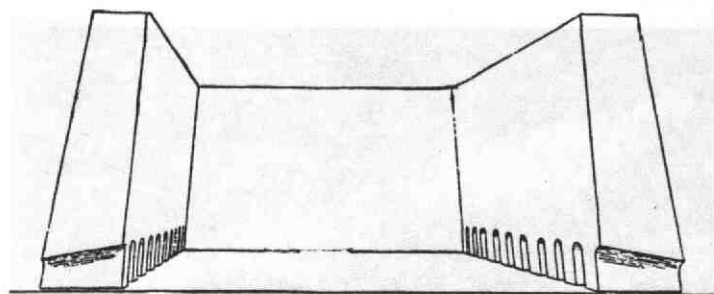

Afb. 3: Brandende veldoven bij de Goorse berg in Markelo (ca 1920).

Uit: B. Jansen, Van tichelwerk naar steensfabriek. Stichting Historie der Techniek, 's-Gravenhage, z.j.

egaliseren van het terrein. Tussen de stookkanalen was steeds een hardgebakken kleilaag te vinden van circa 1,20 meter breed. Bij het blootleggen van de stookkanalen werden in de ingangen vloertjes aangetroffen. Twee stookkanalen werden volledig tot op de bodem uitgegraven. Door de andere stookkanalen werd een coupe uitgezet, waarvan de profielen getekend zijn. Opvallend was dat alle stookkanalen gevuld waren met puin. De stenen die er uit kwamen waren vrij klein. Dit waren waarschijnlijk de resten van de stenen overkluizingen (soort tongewelf) die over de stookkanalen heen gebouwd waren.

De gedroogde stenen werden op zodanige wijze in de oven gestapeld dat de stookkanalen vrijbleven om gevuld te worden met turf of hout. Er is van andere

Afb. 4: Schematische tekening van een (lege) steenoven. Bron als afb. 3.

ovens bekend dat zij volgezet ongeveer 100.000 stenen konden bevatten¹. De bovenzijde en de voorzijde werden dichtgestapeld met stenen en een laag zand werd als isolatie aangebracht. In de bovenzijde werden schoorsteentjes uitgespaard.

De temperatuur die bereikt werd tijdens het bakken zal rond de 1100°C zijn geweest. De oven werd ongeveer zes weken gestookt. De kwaliteit van de gebakken stenen varieerde sterk, van hardgebakken klinker tot zachte afvalstenen. In veel stenen zat aan de bovenzijde een randje dat afkomstig is van de vorm waarin de steen gemaakt werd.

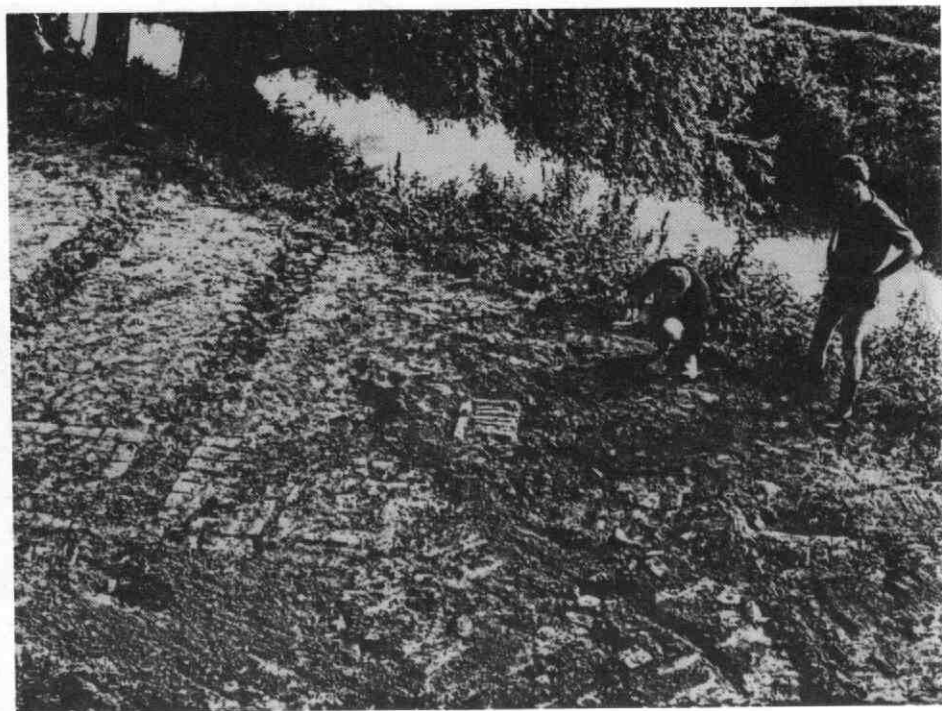
Datering?

Het steenformaat dat we aantreffen was gemiddeld 26 x 12 x 6 cm. De vuistregel 'hoe groter de steen, des te ouder', die vaak gehanteerd wordt, geeft geen nadere datering. Zelfs mevrouw Hollestelle², een expert op het gebied van steenovens, waagde zich niet aan een datering.

Archiefonderzoek dat tot nu toe gedaan is, leverde op dit punt niets op. Een akte van 14 december 1619 vermeldt dat ene Wouter Gerrits een oven bezat in Hagestein. Hem werd verboden nog langer steenpuin in de rivier uit te kruien. Of dit slaat op onze steenoven is onbekend, daar er veel meer steenovens in de uiterwaarden langs de rivier gelegen hebben.

-
1. F.H. Landzaat, 'Steen- en pannebakkerijen langs de Vecht' in: *Jaarboekje van het oudheidkundig genootschap Nifterlake*, 1986, p. 13-24.
  2. J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, (dissertatie), Assen, 1961.

Afb. 5: Foto gemaakt tijdens de opgraving.

Ook het vondstmateriaal geeft ons nauwelijks aanwijzingen voor een datering. Het weinige materiaal dat gevonden is, bestaat uit losse fragmenten van geglaazuurd aardewerk (rood en groen), glasscherfjes en enkele botten.

We vermoeden echter dat het gaat om een zeventiende-eeuwse steenoven. Tussen en onder een puinlaag naast de buitenmuur werden namelijk zeventiende-eeuwse pijpfragmenten gevonden.

Het archeologisch onderzoek is op dit moment nog niet afgerond. We hopen dat wanneer de ontzanding van het gebied gaat beginnen, er overblijfselen gevonden zullen worden van de houten bijgebouwen die er zeker ook gestaan hebben.

recensie

L.B. Wevers, *Heemstede, architectonisch onderzoek van een zeventiende eeuwse buitenplaats in de provincie Utrecht*, Werkgroep Restauratie, Postbus 3106, 2601 DC Delft, f 89,50, ISBN 90-72485-04-1.

Onlangs verscheen in de serie Monografieën van de Werkgroep Restauratie van de Technische Universiteit Delft het twaalfde deel in deze reeks, het architectonisch onderzoek van de zeventiende-eeuwse buitenplaats Heemstede te Houten. Binnen het kader van een afstudeerproject heeft de auteur een minitueus onderzoek verricht naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van het huis Heemstede alsmede de daarin aangebrachte interieurs en de eens zo vermaarde tuinaanleg.

Het huis Heemstede te Houten dateert uit 1645 en is de opvolger van een middeleeuws kasteel Heemstede dat werd gebouwd tussen 1392 en 1404; in een akte uit 1404 werd het huis voor het eerst als zodanig vermeld. Toen Roeland Roghman in 1647 het huis Heemstede tekende was het reeds tot een ruïne vervallen die kort daarna werd gesloopt.

In 1645 werd een aanvang gemaakt met de bouw van een nieuw huis Heemstede dat ca 1000 meter noordelijker werd gesitueerd. Dit nieuwe huis Heemstede werd één van de meest sprekende voorbeelden van een nieuwe bouwstijl, de zogenaamde pseudo-centraalbouw, waarin een groep buitenhuizen in het midden van de zeventiende eeuw werd gebouwd, respectievelijk verbouwd.

De auteur heeft een diepgaand onderzoek gedaan naar de architectuurstromingen die het ontwerp van het huis Heemstede hebben beïnvloed en de overeenkomsten die de verschijningsvorm van het huis vertoont met andere huizen uit die tijd zoals Drakensteyn te lage Vuursche en Zuilenstein te Leersum. Het onderzoek resulteert in de voorzichtige conclusie dat Ghysbert Thöniszoon van Vianen de bouwmeester van het huis Heemstede moet zijn geweest.

Daarnaast gaat de auteur in op de interieurs en de tuinaanleg van Heemstede die in de periode 1680-1695 ten tijde van de toenmalige eigenaar Diderick van Velthuysen hun beslag kregen. Deze interieurs en de tuinaanleg kunnen aan Daniël Marot worden toegeschreven.

Vanaf 1720 ging het bergafwaarts met het eens zo vermaarde Heemstede, het huis werd herhaaldelijk van de hand gedaan. In 1905 werd het huis gerestaureerd en vervolgens nogmaals in 1973.

Op 10 januari 1987 werd het huis door brand zwaar beschadigd, het niet-verzekerde pand werd vervolgens aan een project-ontwikkelaar verkocht die plannen heeft om het exterieur van het huis te restaureren en op te nemen in

een nieuw te ontwikkelen congrescentrum met hotelaccommodatie.

De restauratieplannen zijn nog steeds niet van de grond gekomen, na verloop van ca vier jaar is het huis, in afwachting van nieuwe ontwikkelingen, van een noodkap voorzien.

De zeer volledige studie is tweetalig opgesteld, de linkerhelft van de pagina in het nederlands, de rechterhelft van de pagina in de engelse taal.

Peter de Wit,
Odijk.

Tentoonstelling archeologische vondsten van Zorgvliet

Op acht juli is in het gemeentehuis van Houten een tentoonstelling geopend van archeologische vondsten van Zorgvliet. In de jaren 1985-1987 heeft de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een opgraving verricht in het uitbreidingsplan Tiellandt, ten zuidwesten van de oude dorpskern Houten. Bij dit onderzoek werden funderingen gevonden van een gebouw. Uit archiefonderzoek bleek dat het de funderingen waren van een achttiende-eeuws landhuis. Het huis werd bewoond door de Schout van Houten en 't Goy, Jasper van Lijnden. In 1796 werd het huis verkocht onder de naam 'Zorgvliet'. In 1821 werd het toenmalige Zorgvliet afgebroken.

Aan de zuidzijde van de funderingen werden muurresten gevonden van een gebouw dat in het begin van de zestiende eeuw in vlammen was opgegaan. De blootgelegde muurresten waren afgedekt met een dikke brandlaag. Van dit gebouw liggen de funderingen grotendeels onder de geluidswal. Opgraving was dus onmogelijk. Nadat door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) de funderingen waren opgegraven, kreeg de archeologische werkgroep van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' toestemming de opgravingen voort te zetten. Gedurende dezelfde periode (1987-1988) heeft de werkgroep het vondstmateriaal beschreven.

Veel van het door de werkgroep gevonden materiaal is afkomstig uit een verdiept gedeelte in het opgravingsvlak. Vermoedelijk was dit een sloot, horende bij de in de zestiende eeuw afgebrande woning. Later, ongeveer in de periode 1650-1750 is deze sloot door de bewoners van 'Zorgvliet' als stortplaats voor huisafval gebruikt. Naast het alledaagse volksaardewerk zijn hierin luxere aardewerksoorten, zoals delftsblauw en porselein gevonden. Verder zijn diverse soorten drinkglazen, wijnflessen, leer, pijpекoppen en ijzeren voorwerpen gevonden. Het geheel geeft een aardig beeld van wat de welgestelde burger in die tijd aan huishoudelijke voorwerpen bezat.

Het vondstmateriaal is door de werkgroep genummerd, getekend en beschreven en deels gerestaureerd. De vondsten werden vervolgens ondergebracht bij de gemeentelijke oudheidkundige verzameling. Een selectie hieruit is in het gemeentehuis tentoongesteld. U kunt de tentoonstelling tot medio oktober bekijken op werkdagen tussen 9.00 en 12.00 uur en tussen 14.00 en 16.30 uur.

jaargang 26

nummer 3

september 1992

Inhoud van dit nummer:

Stichting R/AAP	Geofysisch onderzoek op het terrein van het voormalige kasteel Schalkwijk	1
A.A.B. van Bommel	De Bommelshofstede in Overlangbroek	7
Marian Conrads	De Houtense muts	18
Hein van den Hoogen, Frans Landzaat en Noël Staakman	Opgraving van een steenoven te Tull en 't Waal nabij de Lek	27
recensie		33
aankondiging		35

Redactie-commissie: Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; M.A. van der Eerden-Vonk, Wijk bij Duurstede; L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; O.J. Wittewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-72444 (Mw. v.d. Eerden).

Secretariaat/Ledenadministratie Historische Kring "Tussen Rijn en Lek":

H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03403-74644.

Public Relations en informatie over lezingen: mw K. van der Wiele-Pasterkamp, Herenstraat 113, 3985 RT Werkhoven, tel. 03437-1274.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: f 35 per jaar (studenten en scholieren: f 20), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek" bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

Losse nummers van dit tijdschrift: f 10,- excl. portokosten.

Afbeelding omslag: Fragment van de kaart van de provincie Utrecht door Bernard de Roij; uitgegeven bij Nicolaas Visscher, Amsterdam, 1696.